

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СЛОБОДЯНЮК Микола Анатолійович

УДК 930(477) «1939/1944»

**АНТИФАШИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ
ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Запоріжжя – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
ЛИСЕНКО Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
СТЕЦКЕВИЧ Віталій Вікторович,
ДВНЗ «Криворізький національний університет»,
професор кафедри інженерної педагогіки
та мовної підготовки;

доктор історичних наук, професор
КУЧЕР Володимир Іванович,
Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної академії аграрних наук
України, головний науковий співробітник;

доктор історичних наук, професор
ВОЙЦЕХІВСЬКА Ірина Нінелівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії мистецтв.

Захист відбудеться 1 червня 2018 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2, ауд. 224.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Запорізького національного університету за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корп. 2.

Автореферат розісланий 28 квітня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження: Друга світова війна прокотилася через кожную українську родину. Важко знайти в Україні людину, в якій б хтось з рідних не був військовослужбовцем, партизаном, підпільником, не опинився серед оstarбайтерів, заручників чи жертв Голокосту. Війна залишила глибокий слід у пам'яті українського народу, вплинула на його демографію, психологію та історичну долю. До сьогоднішнього дня спогади про події 1939–1945 рр. викликають емоційну реакцію у мільйонів українців, а їх оцінки незрідка є гостро дискусійними та контроверсійними.

Особливе місце в історії Другої світової війни належить боротьбі проти нацистів та їх союзників на окупованих територіях. Рух Опору став однією з найгероїчніших сторінок історії багатьох країн Європи, у тому числі й України. Боротьба проти загарбників розгорнулася на всіх українських землях і характеризувалася розмаїттям способів та організаційних форм, помітним впливом на перебіг війни і мирне населення.

У 2014 р. в нашій країні знову вибухнуло військове протистояння, однією з причин якого стало різне тлумачення подій сімдесятирічної давнини. Гасла Революції гідності, війна на Донбасі, реалізація «декомунізаційних» законів в Україні, ухвалені Польщею зміни до закону про Інститут національної пам'яті свідчать про надзвичайну актуальність і суспільне значення історії періоду Другої світової війни для України і сусідніх з нею держав. Подолати виклики сьогодення, стати на перешкоді непрофесійним і політизованим судженням про наше минуле, знайти історичне порозуміння з сусідами та всередині нашої держави, визначити реальний внесок України у перемогу над нацизмом можна тільки всебічно досліджуючи минуле, даючи йому об'єктивні оцінки.

Осягненню особливостей історичного розвитку українських земель сприяє вітчизняна історіографія. Без теоретичного й історіографічного осмислення й узагальнення всього, що було зроблено попередніми дослідниками, неможливий прогрес у вивченні будь-якої наукової теми. Не є винятком і проблематика з історії антифашистської боротьби. Вона стала об'єктом посиленої уваги істориків, праці яких відзначаються широтою підходів, оцінок і тематики.

Стан сучасної української історіографії характеризується відмовою від багатьох міфологізованих і застарілих положень, критичним осмисленням подій минулого. Без такого переосмислення неможливо зрозуміти ані шляхи розвитку, ані здобутки історичної науки. Водночас, дослідницький інструментарій збагатився новими підходами, концепціями та методами. Запорукою подальшого розвитку науки є збереження і використання досвіду попередників, але також і визначення напрямів майбутніх досліджень.

Час від часу необхідно здійснювати реконструкцію історіографічного процесу. Накопичені знання вимагають уточнення, класифікації, систематизації, теоретичного осмислення, визначення сфери їх подальшого

застосування. Саме це і є метою даного дослідження. Актуальність теми підсилюється її недостатньою розробленістю, адже комплексний аналіз наукової літератури з історії руху Опору в Україні у 1942–2015 рр. до сьогодні не став дослідницьким завданням вітчизняних та зарубіжних фахівців.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідницьких робіт «Війна і суспільство: моделі поведінки і стратегії виживання учасників Другої світової війни в Україні через призму історії повсякденності» (державний реєстраційний номер 0111U001041) та «Держава-спільнота-особа: основні вектори взаємодії в період Другої світової війни» (державний реєстраційний номер 0113U005990), що розроблялися у відділі історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є вивчення науково-історичного процесу висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр.

Предметом дослідження є сукупність наукових текстів з історії антифашистського руху Опору в Україні.

Мета – комплексний аналіз публікацій вітчизняних дослідників історії антифашистського руху Опору в Україні.

З'ясування поставленої мети передбачає вирішення ряду **завдань**, а саме встановити:

- концептуальні та методологічні засади дослідження історії антифашистського руху Опору в Україні;
- дискусійні питання, які залишаються актуальними для української історіографії;
- хронологію становлення української історіографії проблеми антифашистського руху Опору в Україні;
- стан наукового дослідження ключових питань теми, здобутки історичної науки у висвітленні історії антифашистського руху Опору в Україні;
- коло наукових проблем, які потребують подальшого дослідження та інтерпретації в історичній науці.

Хронологічні рамки охоплюють публікації, що з'явилися у період від початку досліджень руху Опору у 1942 р. до 2015 р. включно. Нижня межа визначена появою перших публікацій з історії радянського партизанського і підпільного руху, а також створенням Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка в тому числі спрямувала свою діяльність на збирання й опрацювання документальних джерел з історії антифашистської боротьби. Верхня межа визначена фактом ухвалення 9 травня 2015 р. Верховною Радою України чотирьох законів про декомунізацію, які знаменували собою початок якісно нового етапу державної політики пам'яті та, відповідно, спричинять значний вплив на процес вивчення історії руху Опору.

Територіальні межі охоплюють територію Української РСР та сучасної України. Однак, в міру наукової необхідності, до аналізу залучаються найбільш

вагомі праці, видані українськими істориками поза межами України, а також праці деяких зарубіжних дослідників, без наукового опрацювання яких історіографічний доробок з історії руху Опору в Україні не можна вважати вичерпним.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у самій постановці проблеми, у тому, що вперше у вітчизняній історіографії наукова література з історії антифашистського руху Опору в Україні стала предметом комплексного і синтетичного історіографічного аналізу.

Визначено характерні особливості вітчизняної історіографії проблеми, а саме: інституціональний розвиток науки, персональний склад дослідників, вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на методологію, наукові дискурси, тематичні напрями та результати досліджень.

З'ясовано стан наукової розробки теми. Здійснено порівняльний аналіз наукових досягнень та встановлено внесок вчених Радянської України та сучасних вітчизняних дослідників у вивчення історії антифашистського руху Опору в Україні. Вперше здійснено всебічний історіографічний аналіз вітчизняної літератури сучасного періоду (1992–2015 рр.) з історії антифашистської боротьби в Україні. Окреме місце приділено працям з історичної антропології та історичної психології.

Виявлено аспекти теми, які потребують додаткового опрацювання. Вперше визначено перспективні тематичні напрями досліджень історії руху Опору.

Крім історіографічного аналізу теми, здійснено спробу сформулювати цілісну концепцію історії антифашистського руху Опору в Україні. Виділено національно-політичні течії (український, радянський, польський, єврейський рухи Опору), як основні структурні елементи антифашистської боротьби в Україні. Систематизовано форми і види руху Опору, мотивації його учасників. В окрему форму Опору виділено цивільний спротив мирного населення. Запропоновано вивчення не тільки участі євреїв в боротьбі з нацистами, а й спеціальне дослідження єврейського руху Опору, як самостійної, організаційно незалежної течії антифашистської боротьби.

Уточнено категоріально-понятійний апарат та принципи його використання, який став важливою частиною методології дисертаційного дослідження. Запропоновано критерії встановлення об'єктивних кількісних показників ефективності підпільних та партизанських формувань у боротьбі з окупантами. Визначено періодизацію розвитку радянського руху Опору в Україні. Окреслено принципи періодизації зародження і розвитку руху Опору в Україні. Запропоновано авторське вирішення питань, пов'язаних з приналежністю до руху Опору.

Науково-практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що положення і висновки можуть бути використані для з'ясування основних тенденцій розвитку української та зарубіжної історичної науки. Теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані для концептуального осмислення ролі та місця антифашистської боротьби в

Україні в історії загальноєвропейського руху Опору періоду Другої світової війни. Запропонований в дисертаційній роботі аналіз історичних концепцій доцільно застосовувати у викладанні загальних та спеціальних курсів української історіографії, при підготовці навчальних посібників і підручників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені у тридцяти двох наукових публікаціях автора та оприлюднені під час роботи 9 наукових і науково-практичних конференцій: IV регіональна краєзнавча конференція «Придніпров'я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури» (Дніпропетровськ, 29 березня 2005 р.), Обласна науково-методична конференція «60-річчя Перемоги: сучасні підходи в оцінці значення» (Дніпропетровськ, 22 квітня 2005 р.), Міжнародна науково-теоретична конференція «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.: сучасні проблеми історичної освіти і науки» (Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р.), Міжнародна наукова конференція (круглий стіл) «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (Кривий Ріг, 4–5 жовтня 2006 р.), Всеукраїнський круглий стіл «Еволюція ідеології українського націоналізму в XX – на початку XXI століття» (Дніпропетровськ, 14–15 грудня 2007 р.), Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (Київ, 27 квітня 2010 р.), 2-га міжнародна наукова конференція (круглий стіл) «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (Кривий Ріг, 24 вересня 2010 р.), науково-практична конференція «Битва за Дніпро» (Київ, 31 жовтня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Перемога – одна на всіх» (Вітебськ, 24 квітня 2014 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в одноосібній монографії, розділах у чотирьох колективних монографіях, тридцяти п'яти наукових публікаціях, у т. ч. сімнадцять статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України (з них п'ять включені до міжнародних наукометричних баз), три статті – у виданнях іноземних держав.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі списку скорочень, вступу, чотирьох розділів (чотирнадцяти підрозділів), висновків, списку джерел і літератури (1168 позицій). Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 500 сторінок, з них 382 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено об'єкт і предмет, хронологічні межі, сформульовано мету і завдання роботи, наукову новизну і практичне значення дисертації, рівень її апробації та впровадження результатів. Зазначено, що вся література з теми була стратифікована за тематикою на локально-історичну (в якій висвітлено рух Опору на прикладі окремих регіонів), проблемно-історичну (присвячена окремим аспектам антифашистської боротьби), соціально-історичну (у фокусі якої роль в русі

Опору різних прошарків суспільства, включно з біографічними, психоісторичними та мікроісторичними студіями) та синтетичну (дисертації, монографії та фундаментальні видання, що віддзеркалюють історію підпільно-партизанської боротьби в межах всієї України, охоплюють всю або більшу частину проблематики історії руху Опору). Саме в такій послідовності здійснювався аналіз літератури в кожному розділі.

У першому розділі **«Джерелознавчі, історіографічні та методологічні особливості дослідження»** проаналізовано історію вивчення та стан висвітлення поставленої наукової проблеми, охарактеризовано джерельну базу, окреслено методологічні основи і методи дослідження, визначено термінологічний інструментарій роботи. Поєднання архівних та опублікованих документів і матеріалів, історіографічних джерел створило можливості для повноцінного розкриття обраної теми.

У підрозділі 1.1 *«Стан наукової розробки теми»* проаналізовано історіографічні праці, в яких досліджувалися питання, пов'язані з історією антифашистського руху Опору в Україні. Ці праці представлені науковими статтями; історіографічними розділами конкретно-історичних узагальнюючих праць, монографій та дисертацій; монографіями історіографічного характеру. Тематично вся сукупність історіографічних праць складається з двох груп. Перша – це теоретичні та узагальнюючі історіографічні праці, присвячені історіографічному осмисленню історії Другої світової війни, які формують методологію і структуру цієї дисертаційної роботи. До другої групи належать історіографічні праці безпосередньо з історії руху Опору загалом або його окремих аспектів.

У процесі історіографічного осмислення теми чітко простежуються два етапи: радянський (1957–1991 рр.) та сучасний (з 1992 р.). Монографії В. Клокова, А. Красюка, Т. Логунової¹ стали найповнішим історіографічним аналізом антифашистської боротьби в радянський період. Автори цих історіографічних досліджень висвітлили основні напрями наукових пошуків; описали теоретичні дискусії з різних аспектів проблеми; запропонували власну періодизацію як історії партизанського руху, так і історіографічного процесу; зацентрували увагу на досягненнях у розкритті теми та окреслили напрями подальших досліджень. Авторами цих праць констатовано, що достатньо дослідженими стали питання, пов'язані зі збройною, диверсійною та пропагандистською боротьбою партизанів та підпільників, матеріальною й організаційною допомогою «Великої землі». Разом з тим, спостерігалася недостатня увага науковців до висвітлення історії руху Опору у 1941–1942 рр.,

¹ Клоков В. И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Київ, 1978. 123 с.; Красюк А. И. Страницы героической летописи: (Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны). Киев–Одесса, 1984. 159 с.; Логунова Т. А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. Москва, 1985. 128 с.

опору неозброєного населення, до степових і західних регіонів УРСР, до «непартійного» антифашистського підпілля.

Основи теоретичного осмислення подій Другої світової війни у сучасній вітчизняній історіографії заклав М. Коваль. Його концептуальні напрацювання і донині слугують методологічними орієнтирами для багатьох вітчизняних дослідників. У низці своїх публікацій автор наголошував на необхідності переосмислення радянських постулатів історії Другої світової війни і вироблення нової методології для сучасної української історичної науки, подивитися на історію поглядом звільненого від ідеологічних шор дослідника-аналітика, наполягав на оновленні термінологічного апарату, переосмисленні ролі особистості в історії, системному вивченні суспільствознавчих аспектів війни, особливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами².

Продовжив започатковану М. Ковалем традицію концептуального осмислення подій Другої світової війни О. Лисенко. Тематика більшості його статей³ спрямована на теоретичний та методологічний аналіз уже зробленого вітчизняними істориками, співставлення українських та світових тенденцій в історичній науці та визначення подальших наукових пошуків. У процесі формування національної історії дослідник закликав дотримуватися трьох важливих правил: 1) пріоритет науковості над колективною пам'яттю, історичним вихованням та художнім опрацюванням воєнних сюжетів, 2)

² Коваль М. В. Україна у Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ, 1994. 58 с.; Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. іст. журн. – 1995. № 3. С. 3–22; Коваль М. В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995. 194 с.; Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки. Київ, 1999. 75 с.; Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять // Укр. іст. журн. 2000. №№ 3–4; Україна крізь віки. У 15-ти т. / Під ред. В. А. Смолія. Т. 12: Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.

³ Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні напрями і проблеми наукового пошуку // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. Київ, 2005. Вип. 9. Ч.1. С. 90–98; Лисенко О. Україна у двох світових війнах: воєнна історія й антропологія // Ейдос. 2008. Вип. 3. С. 319–331; Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. Київ, 2010. Кн. 1. С. 9–42; Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14-15 травня 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11–19; Лисенко О. Є. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 8–22; Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Укр. іст. журн. 2011. № 4. С. 165–194; Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 р. Київ, 2011. С. 18–24; Лисенко О., Марущенко О. Друга світова війна як науковий і суспільний феномен // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Ч. 20–21. Івано-Франківськ, 2012. С. 28–289.

дистанціювання від предмету дослідження, 3) необхідність подолання «емпіричного синдрому» і теоретичне осмислення минулого⁴.

У ході подолання названих диспропорцій навколо відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України під керівництвом О. Лисенка поступово формується окрема дослідницька школа. Основними рисами цієї школи можна назвати відмову від радянської методології з одночасним використанням її позитивних досягнень, зважений україноцентризм, активне використання нових методологій, актуалізація і легітимація нових джерельних пластів, наукове осягнення «білих плям» відповідної епохи, акцент на теоретичному осмисленні подій воєнної доби. Прикладами матеріалізації ідей та діяльності цієї групи істориків є публікації у рамках серії «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»⁵, часопису «Сторінки воєнної історії України», 10-томної «Енциклопедії історії України»⁶, 2-томної колективної праці «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття»⁷, матеріалів наукових конференцій та монографій, археографічних і синтетичних праць, виданих під егідою Інституту історії України, захищених дисертацій тощо.

Сучасне історіографічне осмислення безпосередньо історії руху Опору в Україні робить особливий акцент на вивченні національно-визвольного сегмента. Здебільшого історіографічний аналіз самостійницького крила руху Опору відбувається у спеціальних розділах монографій і дисертацій, тією чи іншою мірою пов'язаних з основною темою. Особливо якісні огляди історіографії вміщені у монографіях О. Іщука, Г. Стародубець, І. Патриляка, І. Ільюшина, Ю. Киричука та інших авторів⁸. Кожен з названих фахівців здійснював аналіз як загального стану історіографії Другої світової війни,

⁴ Лисенко О. Є. Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2009. Вип. 12. С. 7–18.

⁵ Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010. 150 с.; Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ, 2010. 98 с.; Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.

⁶ Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Київ, 2003–2013.

⁷ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 1. 735 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 2. 943 с.

⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. С. 37–49; Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. С. 13–61; Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль, 2008. С. 10–61; Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 13–66; Ішук О. Молодіжні орг-ції ОУН (1939–1955 рр.) / Літопис УПА. Бібліотека. Т. 11. Торонто-Львів, 2011. С. 13–58.

різних течій руху Опору, так і питань, безпосередньо пов'язаних з темою його дослідження.

Єдиним дисертаційним дослідженням, в якому значне місце приділено вітчизняній історичній літературі з історії українського руху Опору, є кандидатська робота С. Демидова⁹. Автор послідовно розглянув напрацювання з історії УПА в українській еміграції, «комуністичній» історіографії СРСР та Польщі, сучасному наративі України та інших країн. С.Демидов виокремив основні періоди, напрями і тенденції у дослідженні історії УПА; порівняв підходи до вивчення історії УПА в працях вітчизняних та зарубіжних істориків; проаналізував поточний стан вивчення проблеми; окреслив коло проблем, які потребують подальшого вивчення. Однак, в поле зору дослідника потрапила література, написана до 2003 р. За останнє десятиліття з історії проблеми було оприлюднено величезну кількість важливих наукових праць, котрі якісно змінили характер студіювання і суспільного сприйняття проблеми, але досі не були охоплені комплексним історіографічним аналізом.

Осмислення як радянського, так і українського рухів Опору в контексті суспільно-політичних процесів в Україні періоду окупації здійснено в окремому розділі монографії М. Головка¹⁰. На сторінках своєї праці історик присвятив увагу німецькій, англо-американській, французькій, іспанській, польській, українській діаспорній історіографії.

Історіографічний аналіз праць з історії радянського руху Опору не містить жодної спеціально присвяченої цій темі роботи і представлений значно меншим переліком публікацій. У перші роки незалежності історіографічне вивчення історії радянського Опору майже зійшло нанівець. Поступово інтерес науковців до цієї теми став відновлюватися. Останній огляд історіографії вміщено у першому розділі дисертації І. Капаса¹¹.

Доводиться констатувати, що в рамках радянського періоду відбулося комплексне історіографічне опрацювання історії радянського руху Опору, але вивчення інших національно-політичних течій руху Опору ігнорувалося або заперечувалося. У рамках сучасного періоду історіографія радянського Опору представлена публікаціями тільки з окремих аспектів діяльності радянських партизанів і підпільників, натомість здійснено комплексне історіографічне осмислення історії ОУН і УПА. Втім, основний наголос у дослідженнях з історіографії ОУН і УПА періоду Другої світової війни зроблено на національно-визвольній боротьбі, а не на їх антифашистській діяльності. Мало уваги приділено аналізу праць з історії польського й єврейського рухів Опору, цивільного спротиву, проблемам історичної антропології та психології. Не

⁹ Демидов С.Ю. Історіографія історії Української Повстанської Армії: автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 2004. 23 с.

¹⁰ Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004. 704 с.

¹¹ Капась І.А. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2015. С. 11–31.

стала предметом комплексного історіографічного дослідження й історія антифашистського руху Опору в Україні загалом.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* здійснено класифікацію джерел, визначено їх репрезентативність. Мета і завдання роботи обумовили формування джерельної бази дослідження, яка складається з історичних та історіографічних джерел. Історичні джерела поділяються на архівні (неопубліковані) та опубліковані. У свою чергу, архівні джерела стратифіковані за принципом фондоутворення і за походженням (радянське, німецьке, оунівське). Аналіз захищених в радянський період дисертаційних праць здійснювався із залученням матеріалів фонду 4620, опис 3 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, в якому зберігаються перші захищені в УРСР дисертації з історії воєнного періоду, в тому числі з історії підпільно-партизанської боротьби. Матеріали фондів КМФ-8 (Колекція мікрофотокопій документів німецької адміністрації і командування вермахту на окупованих східних територіях) та фонду 3676 (Штаб рейхсляйтера А. Розенберга для окупованих східних областей) були використані автором при з'ясуванні настроїв мирного населення, встановлення часу перелому у суспільних настроях і наростання ворожості по відношенню до окупантів, виокремлення мотивів, які спонукали людей взяти участь в антифашистській боротьбі. Зокрема до таких матеріалів належать звіти начальника диверсійної служби абвера групи армій «Південь» Т. Оберлендера; донесення контррозвідки про настрої мешканців захоплених українських областей; періодичні поліцейські зведення про поточну ситуацію у Рейхскомісаріаті «Україна»; доповіді чиновників про економічну ситуацію; доповіді контррозвідувальних органів групи армій «Південь» про моральний стан населення.

Крім того, огляди німецького й оунівського походження щодо настроїв мирного населення, політичну й економічну ситуацію на окупованих територіях містяться у фонді 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Співставити кількісні показники радянського руху Опору, встановити значення допомоги партизанам з «Великої землі» дали можливість радянські звіти, доповідні записки, довідки, діаграми з фонду 62 (Український штаб партизанського руху) з цього ж архівосховища. Відтворити картину морально-психологічної атмосфери в екстремальних умовах нелегальної діяльності та виокремити психотипи радянських підпільників на прикладі київського підпілля дали змогу матеріали фонду 1 (Центральний комітет компартії України) – довідки НКДБ УРСР щодо розслідувань причин провалів партійного підпілля, переписка обкомів КП(б)У і ЦК КП(б)У з органами держбезпеки про бойову діяльність і приналежність окремих осіб до підпільно-партизанських формувань, матеріали перевірок звітів про підпільну і партизанську боротьбу, а також стенограми допитів, інформацій, бесід з учасниками підпілля. При

з'ясуванні спротиву цивільного населення на окупованих територіях у роботі використані матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, зокрема, звіт про діяльність підпільних організацій і партизанських загонів Дніпропетровської області з фонду П-19 (Обласний комітет Комуністичної Партії України, м. Дніпропетровськ), при обґрунтуванні авторської позиції стосовно категоріально-понятійного апарату використано донесення начальника поліції Нікополя командирів жандармерії Дніпропетровська з фонду Р-2276 (Дніпропетровська Українська допоміжна управа).

Всі групи архівних джерел (радянські, німецькі, оунівські) відзначаються суб'єктивністю і тенденційністю як у доборі фактів, так і в їх оцінках. Проте критичний та порівняльний аналіз цих груп джерел дає можливість відокремити фальшиву інформацію від правдивої, різнобічно розглянути певні історичні факти і явища та відтворити максимально об'єктивну картину подій.

Невід'ємною складовою джерельної бази стали опубліковані документи і матеріали, які можна поділити на три групи: видані у діаспорі та у сучасній Україні. До них відносяться збірники документів, мемуари, зібрання візуальних історичних джерел.

Окрему групу джерел складають мемуари радянських партизанів і підпільників, вояків УПА та підпільників ОУН¹². Ці видання містять безцінний емпіричний матеріал, який майже не відклався в документальних архівосховищах, і допомагають дати відповідь на питання, був національний рух Опору явищем регіональним чи загальноукраїнським, як ставилося місцеве населення окремих регіонів до українських націоналістів. Разом з тим, ця група мемуарів відзначається заідеологізованістю, однобічністю тлумачень і викладу подій.

Переважна частина використаних у дисертації збірників документів опублікована в незалежній Україні і здебільшого стосується повстанців УПА. Зокрема, у роботі були залучені зібрання візуальних джерел, присвячених творчості провідного художника УПА Н. Хасевича¹³, грошовим документам ОУН-УПА¹⁴, колекціям фотографій з історії УПА¹⁵. Помітними успіхами у цій царині стали ілюстровані видання з історії українського руху Опору: «Українська Повстанська Армія. Історія нескорених», «Армія безсмертних.

¹² Степний Ю. Син Закарпаття. Українське революційне підпілля в Києві. 1941–1942 рр. Мюнхен, 1947; Сидор-Чарторийський М. Від Сяну по Крим: Спомини учасника III похідної групи «Південь». Нью-Йорк, 1951. 222 с.; Матла З. Південна похідна група. Мюнхен, 1952. 32 с.; Вершигора П.П., Зеболов В.А. Партизанские рейды. Кишинев, 1962. 138 с.; Дубина К.К. В годы тяжелых испытаний. Киев, 1962. 263 с.; Гречуха И. Страницы дружбы беззаветной. Одесса, 1970. 328 с.; «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали / [Упоряд. Р. Грицьків] // Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 5. Торонто-Львів, 2008. 126 с.

¹³ Ніл Хасевич (1905–1952). Альбом. Львів, 2010. 74 с.

¹⁴ Бофони: грошові документи ОУН і УПА / [Авт.-упоряд. О. Клименко]. Київ, 2008. 192 с.

¹⁵ Мизак Н.С. УПА-«Захід» у фотографіях. Книга восьма. Чернівці, 2012. 438 с.

Повстанські світлини»¹⁶. Окреме місце серед документальних збірників посідає багатотомний проект «Літопис Української Повстанської Армії»¹⁷, який видається як за кордоном, так і в Україні.

Радянські збірники документів також мають певну інформативну цінність, але тенденційність у підборі документів, відсутність їх належного опису, класифікації та характеристики зробило їх використання недоцільним в рамках цього дисертаційного дослідження. На відміну від аналогічних радянських видань, у трьох сучасних збірниках документів про діяльність радянських партизанів підібрані документи, які дають змогу дізнатися не тільки про позитивні, а й про негативні сторони життя «лісових солдатів». Концептуально укладачі видань відмовилися від героїзації руху Опору, натомість вдалися до його антропологізації¹⁸.

Використані у дисертації історіографічні джерела умовно поділені за походженням та за видовим (формально-функціональним) критерієм. За походженням виокремлені тексти, які були створені: а) у радянський час (1942–1991 рр.); б) у період існування незалежної України (1992–2015 рр.). Саме цей принцип покладений в основу архітекτονіки дисертації. За видовим критерієм джерела, використані у цій дисертації, можна поділити на: а) узагальнюючі праці, б) монографії, в) автореферати та дисертації, г) навчальна література, д) наукові статті, е) електронні ресурси. Найчисельніша група джерел представлена науковими статтями різноманітної тематики, опублікованих у збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, періодичних виданнях.

В узагальнюючих працях історія руху Опору висвітлювалася в масштабах усієї України або в контексті усього комплексу подій Другої світової війни. У першу чергу, до них належать радянські колективні фундаментальні видання, в яких висвітлювалася історія СРСР або УРСР воєнної доби. У таких публікаціях не тільки подавався узагальнений фактичний матеріал, а й репрезентувалася теоретична основа й офіційна концепція Великої Вітчизняної війни та концепції «всенародної боротьби» як її невід’ємної складової. Такі праці ставали

¹⁶ Армія безсмертних. Повстанські світлини / [Ред. В.В’ятрович, В.Мороз]. Вид. 3-тє. Львів, 2006. 211 с.; Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / [В.В’ятрович (відповід. ред.), Р.Грицьків, І.Дерев’яний, Р.Забілий, А.Сова, П.Содоль]. Львів, 2007. 352 с.

¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 1–50. Львів-Торонто, 1973–2010; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Т. 1–23. Київ-Торонто, 1995–2013.

¹⁸ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. / [Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А.]. Київ, 2006. 430 с.; Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [Колл. сост.: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.И. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.)]. Москва, 2010. 670 с.; Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / [Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий]. Киев, 2011. 576 с.

обов'язковими концептуальними орієнтирами для всіх, хто досліджував цю тематику¹⁹.

Другим видом узагальнюючих праць стали дослідження внеску комуністичної партії та комсомолу у боротьбу проти окупантів²⁰. Важливі факти містяться у виданнях, в яких узагальнено історію окремих соціальних груп, в тому числі їх участь в антифашистській діяльності²¹. Ще один вид радянських синтетичних праць складають роботи, в яких аналізувалися партизанські і підпільні форми боротьби в межах всієї території України. Їх автори вивчали антифашистську діяльність в контексті єдиного процесу визволення країни від окупантів. Найбільш знаковою серед таких праць став двотомник «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944»²².

Синтетичні праці створювалися і в незалежній Україні. У них подавалося не тільки узагальнене подієве полотно, а й здійснювалися спроби розробити нові концептуальні і методологічні підходи до теми. Спроби з сучасних позицій оцінити місце України у перемозі над фашизмом та діяльність руху Опору в Україні здійснені у загальних роботах з історії Другої світової війни за авторством В. Кучера, І. Патриляка, О. Потильчака, В. Трофимовича та інших істориків²³. Їх характерною особливістю стало поєднання в рамках одного дослідження діяльності радянських підпільно-партизанських формувань та українських самостійників, а також спроби антропологізації історії війни.

Історію самостійницького руху періоду Другої світової війни розглянуто у працях Ю. Киричука «Український національний рух 40–50-х років ХХ

¹⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. – Москва, 1960–1965; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Київ, 1967–1969; История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. – Т. 4–9. Москва, 1973–1982; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. Киев, 1975; Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / [Под ред. Самсонова А. М.]. Москва, 1977. 711 с.

²⁰ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Київ, 1968. 608 с.; История Коммунистической партии Советского Союза. В 5-ти т. Т. 5. Кн. 1. Москва, 1970. 723 с.

²¹ Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1965. 206 с.; Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1986. 302 с.; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев, 1986. 239 с.

²² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 1. Київ, 1985. 399 с.; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Київ, 1985. 431 с.

²³ Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). Львів, 1995. 101 с.; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. Київ, 1996. 568 с.; Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя. Київ, 2004. 360 с.; Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин, 2010. 590 с.; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2010. Кн. 1. 735 с.; Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ, 2011. 357 с.

століття: ідеологія та практика»²⁴, І. Патриляка «Встань і борись...»²⁵. На основі документів «празького архіву» та центральних вітчизняних архівосховищ серію книг з історії ОУН та УПА опублікував А. Кентій²⁶. Їх сукупність стала важливим синтетичним дослідженням історії самостійницького руху періоду війни.

Окремим видом джерел стали дисертації та автореферати дисертацій, які повністю або частково присвячені історії руху Опору в Україні. Електронні ресурси представлені здебільшого статтями з окремих аспектів теми. Найбільше використаних інтернет-публікацій створено в рамках проекту «Історична правда».

Навчальна література, проаналізована у дисертації, представлена підручниками з історії України для вищої і середньої школи, виданими в роки незалежності у різних регіонах країни: Києві, Львові, Харкові, Запоріжжі. Цінність цього виду джерел полягає в тому, що підручники є квінтесенцією досягнень історичної науки й особливостей колективної пам'яті. Як правило, їх тексти містять положення, які на відповідний період часу вже стали загальноприйнятими в певному регіоні або у цілій Україні. Аналіз підручників дав змогу простежити еволюцію становлення і використання терміну «рух Опору» та його похідних, інваріантність категоріального позначення складових антифашистської боротьби. Аналіз друкованих праць дав змогу простежити розвиток тематичних напрямів, ступінь дослідженості різних аспектів антифашистської боротьби, взаємовплив узагальнюючих і конкретно-історичних робіт, зміни методології, з'ясувати стан і подальші перспективи у розробці історії руху Опору.

У *підрозділі 1.3. «Методологія та методи дослідження»* обґрунтовано методологічні засади дисертаційної студії, визначено її категоріально-понятійний апарат. Методологічну основу дисертації склали принципи об'єктивності, історизму, історіографічної традиції та аксіологічний. У роботі також використовувався історико-антропологічний підхід. Комплекс дослідницьких методів включає загальнонаукові (аналіз, синтез, періодизації, термінологізації, класифікації), міждисциплінарні (метод психологічного аналізу) та спеціально-історичні. З-поміж останніх були використані методи порівняльний, проблемно-хронологічний, системний, генетичний, типологічний, історіографічного аналізу та історіографічного синтезу.

²⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика. Львів, 2003. 464 с.

²⁵ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. 592 с.

²⁶ Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.). Київ, 1999. 111 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 287 с.; Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. Київ, 1999. 220 с.; Кентій А.В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Київ, 2005. 332 с.

Крім того, для вирішення поставлених завдань запропоновано авторський понятійно-категоріальний апарат. Зокрема, уточнено визначення таких понять, як «антифашистський рух Опору», «рух Опору в Україні», «український рух Опору», «радянський рух Опору», «єврейський рух Опору», «польський рух Опору», «учасник руху Опору». До наукового обігу введено поняття «цивільний спротив» та «духовний спротив». Окрему увагу приділено дискусії навколо термінів «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА», «антифашистський рух Опору» та «антинацистський рух Опору», а також сутності стратегій «всенародної війни» й «атантизму». Вищезазначений методологічний інструментарій створив умови для глибокого аналізу теми та дав змогу досягти поставленої мети дослідження.

У другому розділі «Радянська історіографія антифашистської боротьби на українських землях» проаналізовано здобутки радянської історичної науки у вивченні історії антифашистської боротьби на території України.

У підрозділі 2.1. *«Характерні особливості радянської історіографії»* визначено політичні умови, в яких формувалось радянське історіописання антифашистської боротьби, та його властивості. Зазначено, що перед істориками означеного періоду ставилися, перш за все, не наукові, а ідеологічні завдання. Створений в СРСР міф «Великої Вітчизняної війни» був покликаний показати переваги соціалістичного ладу і прославити не стільки народ-переможець, скільки Комуністичну партію та її вождів. Завданням істориків було показати далекоглядність і безпомилковість партійного керівництва, проголосити його головною причиною перемоги, вказати на переваги соціалістичного ладу та ідейну єдність партії і народу. Бойова діяльність партизанів і підпільників вважалася «концентрованим результатом ідейно-політичної, організаторської й агітаційно-масової роботи» партії²⁷. Керівна роль ВКП(б) пояснювалася не як «насильницька мобілізація мас», а як надання «природному і гарячому прагненню радянських людей взяти найактивнішу участь в боротьбі... найбільшій цілеспрямованості й ефективності»²⁸. Функція дослідників зводилася до пошуків ілюстрацій до вже сформульованих «зверху» положень.

Важливою складовою цього міфу стала радянська концепція партизанської війни. Радянська історіографія сформулювала й обґрунтувала концепцію «всенародної війни» в тилу ворога, як важливої частини міфу «Великої Вітчизняної війни». Еволюція цієї концепції обумовлювалася не розвитком наукових знань, а зміною політичної кон'юнктури. Відповідно формувалися рамки періодів радянського етапу історіографії історії руху Опору: 1) 1942–

²⁷ Красюк А.И. Страницы героической летописи. Киев-Одесса, 1984. С. 97.

²⁸ Клоков В.Н. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. Киев, 1978. С. 13.

1945 рр. 2) 1945 р. – перша пол. 1950-х рр.; 3) друга пол. 1950-х – перша пол. 1960-х рр.; 4) друга пол. 1960-х – 1991 рр.

«Український» сегмент історіописання руху Опору в усьому слідував концептуальним, тематичним, оціночним шаблонам, які формувалися у Москві. Однак, з'явився в УРСР і свій специфічний інтелектуальний продукт. Велика група радянських авторів заклала фундамент окремого історіографічного і полемічного напрямку: критики «українського буржуазного націоналізму».

У підрозділі 2.2. *«Локально-історичні праці з історії руху Опору»* зазначено, що початком і основою для всіх подальших наукових досліджень з історії руху Опору, зазвичай, виступали локально-історичні праці. У радянські часи було захищено близько п'ятдесяти дисертаційних робіт, присвячених регіональним дослідженням. Це дало змогу значною мірою відтворити перебіг антифашистської боротьби майже в кожній області УРСР. Важливим внеском у реконструкцію подієвого полотна регіональних досліджень стала 26-томна серія книг «Історія міст і сіл Української РСР», в якій висвітлювався рух Опору в контексті минулого окремих населених пунктів²⁹. Проведена радянськими істориками вагома пошукова робота на регіональному рівні заклала основи для більш ґрунтовних досліджень загальноукраїнського характеру. Втім, помітною вадою багатьох праць на місцевому матеріалі стало перебільшення ролі окремих учасників Опору, їх надмірна героїзація, неточне трактування фактів, недостатнє застосування порівняльного аналізу, спрощена аргументація наукових висновків.

У підрозділі 2.3. *«Соціально-історичні дослідження»* констатовано, що радянські автори значну увагу приділяли соціально-історичним студіям. Їх кінцевою метою було показати ідеологічну і класову єдність радянського народу, «єдиний порив» всіх його соціальних груп у бажанні вигнати окупантів з рідної землі. Участь різних кластерів суспільства в антифашистській боротьбі показана у спеціальних працях, присвячених історії залізничників, жінок, робітничого класу, селянства та інтелігенції³⁰.

У рамках досліджень з історії руху Опору в Україні радянські вчені висвітлювали основні прояви інтернаціональної дружби народів СРСР, їх бойової співдружності з громадянами інших країн, участь радянських громадян

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Київ, 1965–1974.

³⁰ Кравчук М.І. Робітничий клас України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Укр. іст. журн. 1965. № 6. С. 23–32; Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1965. 206 с.; Долматова Н.М. Участь жінок Севастополя в боротьбі з гітлерівськими загарбниками в 1941–1944 рр. // Укр. іст. журн. 1968. № 3. С. 106–110; Саженьюк С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. Київ, 1985. 112 с.; Галаган В.Я. Ратний подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1986. 302 с.; Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941–1945 / [Под ред. Н.С.Конарева]. Москва, 1985. 575 с.; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность. Киев, 1986. 239 с.; Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Киев, 1986. 224 с.

в європейському русі Опору, здійснювали ідеологічне розвінчання «буржуазних націоналізмів».

У підрозділі 2.4. *«Проблемно-історичні дослідження радянського періоду»* зазначено, що найвагомішим здобутком радянської історіографії теми стала підготовка низки дисертацій, монографій та наукових статей, спеціально присвячених окремим аспектам історії руху Опору в Україні.

Упродовж 1945–1991 рр. радянські дослідники дослідили значну частину питань з історії радянського руху Опору в Україні: структура та система управління антифашистськими формуваннями; агітаційно-пропагандистська, бойова, розвідувальна та диверсійна робота підпільників і партизанів; підпільна преса і листівки на окупованій території; співпраця партизан з регулярним військом; партизанські рейди; історія більшості кількості партизанських з'єднань і загонів, підпільних груп і організацій; партійне керівництво антифашистською боротьбою; зрив економічних планів окупантів; функціонування партизанських країв і зон; роль «Великої землі», воєнних штабів фронтів і штабів партизанського руху у розгортанні руху Опору; медична служба в партизанських загонах; форми і методи антифашистської боротьби, партизанська тактика; регіональна специфіка боротьби з агресором; створення партизанських резервів; підсумки та ефективність діяльності радянського руху Опору. Також в УРСР було розпочато вивчення питань, пов'язаних зі спротивом цивільного населення.

Разом з тим, не всі аспекти історії руху Опору в Україні були вивчені радянськими істориками в достатній мірі. З погляду сьогодення значна частина їх висновків застаріла, а фактографічна база потребувала уточнення і розширення. Повнішого висвітлення чекали питання агітаційно-пропагандистської, бойової, економічної боротьби антифашистів, кількісного та якісного складу підпільно-партизанських формувань. Особливої уваги істориків потребували соціальна база радянського Опору; співвідношення стихійності й організованості в русі Опору; структура комуністичного підпілля та її зміни в ході боротьби; недоліки та труднощі початкового періоду партизанської та підпільної боротьби; рівень постачання й оснащення антифашистів; антипартизанські заходи карателів; роль десантних груп в розвитку партизанського руху; ефективність і масовість різних форм боротьби проти окупантів у різні періоди війни; втрати «народних месників» тощо.

Недостатньо розробленими залишалися економічний і моральний опір загарбникам, психологія учасників Опору, їх мотивація до боротьби, питання партизанської і підпільної повсякденності. З точки зору хронології повніше відображені в літературі події 1943–1944 рр., натомість менше досліджені перші етапи розвитку руху Опору в 1941–1942 рр. Серйозного узагальненого осмислення потребувала проблема спротиву цивільного населення в період окупації.

Підрозділ 2.5. «Синтетичні праці з історії антифашистської боротьби» сфокусований на виданнях, в яких історія радянського руху Опору

висвітлювалася в масштабах усієї України або в контексті усього комплексу подій Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Такі праці покликані створити об'ємну, багатопланову картину підпільно-партизанської боротьби в усіх її проявах. Накопичення фактичного матеріалу з окремих аспектів історії руху Опору сформувало фундамент для реалізації цього завдання.

Окремий вид радянських синтетичних праць складають роботи, в яких аналізуються партизанські і підпільні форми боротьби в межах всієї території України. Зокрема, широку дослідницьку роботу провели автори монографії «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни»³¹. Їх заслуга полягала в тому, що книга стала першою, в якій аналізуються як партизанські, так і підпільні форми боротьби з окупантами на всій території республіки. Автори підійшли до вивчення антифашистської боротьби як до складової частини єдиного процесу визволення країни від окупантів.

Монографія Д. Григоровича, П. Денисенка, В. Нем'ятого³² стала на момент свого виходу найповнішим узагальненим дослідженням з історії радянського підпілля в Україні. При цьому всі види підпільних організацій (патріотичні, антифашистські, молодіжні, комсомольсько-молодіжні, підпільно-партизанські, підпільно-диверсійні, бойові та інші) автори вважали комуністичними за ідейною спрямованістю. Дослідники значною мірою заповнили прогалину в дослідженні радянського руху Опору в степових і малолісистих районах Півдня України. Автори зосередили пріоритетну увагу на особливостях боротьби у цьому регіоні, показали взаємозв'язок форм, методів і засобів боротьби з природними умовами та завданнями боротьби. Тематику цієї колективної праці було розширено і доповнено у 1983 р. у праці «Партийное подполье»³³.

На основі досягнень попередніх дослідників та вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів створено синтетичну монографію «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944», перша книга якої присвячена підпільній³⁴, а друга – партизанській боротьбі³⁵. У цьому багатоплановому виданні історія радянського руху Опору була подана найбільш масштабно. На великому фактичному матеріалі в них досліджувалися агітаційно-пропагандистська, бойова діяльність підпільників і партизанів (диверсії на комунікаціях, партизанські рейди), налагодження громадсько-політичного життя в партизанських краях і зонах, умови життя партизанів,

³¹ Клоков В., Кулик І., Слинько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Київ, 1957. 220 с.

³² Григорович Д., Денисенко П., Нем'ятий В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. Киев, 1976. 224 с.

³³ Замлинский В., Нем'ятий В. Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1983. 352 с.

³⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 1. Киев, 1985. 399 с.

³⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. Кн. 2. Киев, 1985. 431 с.

участь населення у зриві економічних заходів окупантів, а також організаторська і політична робота партії і комсомолу з організації Опору.

Новим явищем стала поява значної кількості узагальнюючих праць з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, у яких порушувалися питання боротьби у тилу загарбників. Такі фундаментальні роботи не тільки подавали фактичний матеріал, а й репрезентували теоретичну основу й офіційну концепцію радянської історичної науки. У них висвітлювалися питання методології, рекомендувалися теми майбутніх студій та інтерпретації історичних фактів. Першою з таких праць стала шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза»³⁶. Вона стала зразковою для наступних розробок узагальненого характеру, таких як 12-томна «История Второй мировой войны»³⁷ і «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны»³⁸. Концептуальними копіями загальносоюзних фундаментальних видань стали створені на республіканському матеріалі тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та його російськомовний переклад³⁹, сьомий том восьмитомної «Історії Української РСР»⁴⁰.

За всіх відомих недоліків радянським історикам вдалося зібрати та вивчити величезний фактичний матеріал, зробити важливі узагальнення, розпочати активне теоретичне осмислення теми. Упродовж 1945–1991 рр. радянські дослідники опублікували понад дві тисячі статей, 90 дисертацій та 150 монографій. Створені праці узагальнюючого й історіографічного характеру, які містили об'ємну картину історії радянського Опору і розкривали його внутрішні закономірності. Втім, радянська історична наука не створила комплексної праці з діяльності руху Опору в Україні в цілому, включно з опором цивільного населення, єврейським підпіллям, ОУН, УПА та Армією Крайовою. Місце і роль непартійного підпілля у радянському русі Опору також спеціально не досліджувалися.

Третій розділ «Сучасне історіописання руху Опору в Україні» розкриває особливості наукових пошуків сучасних вітчизняних дослідників. За останні два з лишком десятиліття вітчизняна історіографія критично оцінила надбання попередників і набула своїх самобутніх рис. Її характерною ознакою стало вивчення народного спротиву загарбникам не з позицій класової

³⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945. В 6-ти т. Москва, 1960–1965.

³⁷ История Второй мировой войны 1939–1945. В 12-ти т. Т. 4–9. Москва, 1973–1982.

³⁸ Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 / [Под ред. Самсонова А. М.]. Москва, 1977. 711 с.

³⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. В 3-х т. Київ, 1967–1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. Киев, 1975.

⁴⁰ Історія Української РСР. У 8-и т., 10-ти кн. Т. 7. Київ, 1977. 536 с.

боротьби, а через призму соціального (гуманізму, загальнолюдських цінностей) та особистісного (людські стосунки і почуття) виміру.

У сучасному історіографічному етапі можна виділити два періоди. Пострадянський період (1992–2004 рр.) був характерний тим, що більшість публікацій відзначалася перевагою локальних і описових праць, методологічним еклектизмом і перебувала під значним впливом радянської та діаспорної історіографії. З 2005 р. спостерігається перехід від заперечення радянської методології та фактографічних розвідок локального характеру до утвердження нових підходів і методологій, вихід з-під впливу діаспорних дослідників історії ОУН-УПА, написання синтетичних праць, теоретичного осмислення явищ і процесів воєнної доби.

Процес переосмислення більшості основоположних проблем історії антифашистського руху Опору проявився у поступовій відмові від радянської методології наукових пошуків та запозиченні «західних» підходів (мікроісторія, історія повсякденності, усна історія); залученні нових видів і комплексів джерел; критичному аналізу вже відомих джерел та здобутків попередників; переоцінці чинників, що впливали на розвиток радянського підпільно-партизанського руху, перегляді та новому тлумаченні ролі ОУН-УПА в антифашистській боротьбі. Як і література радянського періоду, науковий доробок сучасних дослідників стратифікований на праці соціально-історичного, локально-історичного, проблемно-історичного та синтетичного характеру.

У підрозділі 3.1. *«Радянський рух Опору в працях сучасних дослідників»* проаналізовано здобутки вітчизняної історіографії з 1992 р. у вивченні діяльності радянських підпільно-партизанських формувань.

Попри велику за обсягом кількість праць, присвячених в часи СРСР участі в русі Опору різних соціальних груп, цю роботу не можна вважати завершеною. Існує гостра потреба в залученні нових підходів і методів, включення у поле пошуку тих соціальних кластерів, які мало вивчалися або ігнорувалися радянською історіографією. Така робота уже здійснюється сучасними дослідниками.

Одним із важливих напрямів сучасної вітчизняної історіографії стали локально-історичні дослідження. Гостра потреба в сучасних оновлених працях на регіональну тематику була зумовлена вказаними недоліками радянського періоду. Аналіз захищених дисертацій приводить до висновку, що на регіональному рівні вчені та наукові установи приділяли недостатньо уваги висвітленню антифашистської боротьби. Регіональний дисбаланс негативно позначається на тематиці досліджень, на розвитку місцевих наукових кадрів та шкіл. І все ж поступово вітчизняна наука вирішує завдання вивчення руху Опору в окремих областях країни.

Порівняно з радянським часом у сучасному історіографічному етапі спостерігається брак синтетичних праць монографічного формату з історії партизанської та підпільної боротьби, які б охоплювали своїм дослідженням не окремий регіон або соціальну групу, а всю територію України і патріотичну

діяльність загалом. На рубежі ХХ–ХХІ ст. інтерес до радянської складової руху Опору знизився: менше виходило монографій і документальних збірників, захищалося дисертацій. Це обумовлювалося певним вичерпанням тем, нерозроблених або спотворених у період існування СРСР.

Виходом із такої пострадянської кризи стала поступова зміна методологічних орієнтирів, визначення нових напрямів досліджень. Помітним цей процес став приблизно з 2005 р., відколи побачили світ ґрунтовні монографічні і документальні дослідження «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)...» (2005 р.), «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944...» (2006 р.), «Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944» (2008 р.), «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944» (2010 р.), «Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття» (2011 р.). Відбулися представницькі міжнародні конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (м. Київ, 2010 р.) та «Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство» (м. Київ, 2014 р.), на яких підбито підсумки у розробці теми та позначені подальші напрями досліджень. Вихід згаданих праць і науковий обмін в рамках конференцій стали ознаками певного ренесансу у вивченні історії радянського руху Опору на нових джерельних і методологічних засадах.

Підрозділ 3.2. «Історіографія українського руху Опору» присвячено проблемі, яка в часи СРСР науково не розроблялася – антифашистській діяльності різних фракцій ОУН, УПА, формувань Т. Бульби-Боровця. Після здобуття державної незалежності проблематика ОУН і УПА стала однією з найбільш популярних.

Найкраще опрацьованими стали питання позиціонування українських націоналістів щодо окупаційного режиму; кількісний і якісний склад ОУН і УПА; становлення оунівського підпілля; початок організованої збройної боротьби на Волині і Поліссі; силовий тиск ОУН-Б для об'єднання під своїм керівництвом повстанського руху; збройна боротьба з окупантами в Галичині у 1943–1944 рр.; діяльність похідних груп і підпілля ОУН у Великій Україні; структура, чисельність, матеріальне і кадрове забезпечення, тактика, озброєння, уніформа і система нагород у повстанському війську; бойові та рейдові дії УПА на протинімецькому фронті; стосунки оунівців і повстанців з населенням; самоврядування в контрольованих повстанцями районах; еволюція політичних та економічних поглядів керівництва ОУН і УПА; створення УГВР; діяльність Служби безпеки ОУН-Б, польової жандармерії і розвідувально-диверсійних структур УПА; функціонування запілля УПА, самооборонних куштових відділів (СКВ), відділів особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії (ВПЖ), розвідчих відділів (РВ); територіальна й організаційна структура повстанської армії; видавнича й агітаційно-пропагандистська робота

українського руху Опору; взаємини ОУН-Б з ОУН-М; діяльність Т. Бульби-Боровця та його прихильників; позиція УПА щодо національних меншин та дивізії «Галичина»; непрості взаємини між «західняками» та «східняками» в УПА; переговори лідерів українського Опору з представниками Німеччини, Угорщини та Румунії; біографічні портрети багатьох активних учасників ОУН і УПА; періодизація протистояння ОУН-УПА гітлерівським загарбникам.

На фоні загальних дослідницьких успіхів очевидною прогалиною виглядає висвітлення протистояння окупантам оунівського підпілля у містах Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття. Помітні наукові праці на цю тематику просто відсутні. Подальших пошуків потребують біографічні дослідження учасників усіх форм і течій Опору; ґрунтовнішого дослідження чекає й історія Українського Червоного Хреста, який діяв під орудою ОУН-УПА; не здійснено повноцінний порівняльний аналіз антифашистської боротьби в Україні з іншими країнами Європи та республіками СРСР.

У підрозділі 3.3. *«Проблема кількісних показників ефективності руху Опору»* висвітлено дискусійне питання про кількісні показники антифашистської боротьби.

Попри досягнення певних результатів, сучасним українським дослідникам не вдалося відтворити цілісну цифрову картину історії руху Опору в Україні. Головною перепорою в реалізації цього завдання є відсутність чітких та узгоджених критеріїв кількісних підрахунків, а також специфіка джерельної бази. На сучасному етапі використання хибної чи застарілої методології не дасть об'єктивних результатів. Відповідно, сьогодні не видається коректним і визначення певних цифр об'єктивними або необ'єктивними. Тільки після вироблення чітких критеріїв можна буде здійснити перерахунок, уточнення, перевірку найбільш характерних показників ефективності руху Опору. Поряд з простими кількісними підрахунками варто провести роботу зі встановлення абсолютних і відносних цифр чисельності в антифашистських формуваннях представників різних соціальних груп і категорій населення, співвіднести ці дані по періодах і регіонах.

Неоднозначними і непростими для дослідження залишаються питання, пов'язані з кількісними показниками ефективності антифашистського руху Опору. Радянська історіографія не змогла з достатньою вірогідністю й об'єктивністю встановити цифрові параметри антифашистської боротьби. Малодослідженими залишаються кількісні показники діяльності польського та єврейського рухів Опору в Україні. Необхідне також продовження роботи над кількісними підрахунками результатів антифашистської діяльності українського Опору: розширення і глибше опрацювання джерельної бази, розробка адекватніших критеріїв для підрахунків. З огляду на те, що кількісні показники є важливим критерієм ефективності руху Опору, вважаємо, що сучасній історіографії слід відійти від схеми «більші цифри – більша ефективність» і постійного перебільшення цифрових показників.

Підсумовуючи здобутки сучасного періоду вітчизняної історіографії проблеми, зазначимо, що створений упродовж 1992–2015 рр. наратив з історії руху Опору вже кількісно й якісно перевершує масив публікацій 1942–1991 рр. Усього впродовж сучасного історіографічного етапу вітчизняними науковцями захищено понад 90 дисертацій, видано близько 200 монографій та 4 тисячі наукових статей, що стосуються історії руху Опору в Україні. Виріс рівень документалізації, аргументації, методології досліджень. Розширено проблематику наукових пошуків. У синтетичних працях вдалося відтворити комплексну картину діяльності радянського і, окремо, українського рухів Опору. Однак, створити працю, в якій би комплексно розглядалася діяльність обох національно-політичних течій руху Опору (радянської й української), поки що не вдалося. Подальших цілеспрямованих інтелектуальних зусиль потребують теоретико-концептуальні аспекти цієї проблематики.

Четвертий розділ «Перспективні напрями досліджень з історії руху Опору» покликаний допомогти майбутнім дослідникам антифашистської боротьби в Україні визначити найбільш перспективні і недостатньо опрацьовані аспекти теми.

Підрозділ 4.1. «Польський та єврейський рухи Опору в Україні» присвячено найменш дослідженим у вітчизняній історіографії національно-політичним течіям руху Опору в Україні. Кожен аспект історії руху Опору в Україні має значну перспективу подальших пошуків за умови залучення нових джерельних комплексів та вдосконалення методологічних підходів. Разом з тим існують напрями, в яких за умови докладання певних зусиль можуть бути досягнуті відчутні наукові прориви.

Якщо науковий доробок з історії радянського й українського рухів Опору є вагомим і продовжує викликати дослідницький інтерес, то реконструкція цілісної історичної картини організованої боротьби поляків та євреїв проти нацистів ще далека від завершення. Абсолютна більшість фахівців висвітлює діяльність польського руху Опору в Західній Україні з точки зору українсько-польських взаємин, у центрі яких перебуває «Волинська трагедія». Зосередженість на польсько-українських справах витиснула з поля зору польсько-німецькі взаємини в Україні. З цієї причини боротьба поляків проти нацистів розглядалася дослідниками тільки епізодично. У незалежній Україні так і не створено комплексної праці, яка б охоплювала всі аспекти антифашистської боротьби польського руху Опору на українських землях. Втім, навіть проведена дослідницька робота дала змогу реконструювати процес виникнення, основні напрямки діяльності, чисельність, дислокацію, організаційну структуру, командний склад формувань польського Опору. Менш помітними є успіхи у вивченні пропагандистської, саботажної, диверсійної, бойової діяльності поляків власне проти гітлерівських окупантів. Жоден з вітчизняних дослідників історії польського руху Опору в Україні не подав узагальнені дані про результати антифашистської боротьби поляків. Не до кінця вивченою і систематизованою залишається структура польських

підпільно-партизанських формувань на західноукраїнських землях, соціальний склад організацій і загонів. Відсутні спеціальні дослідження про формування польського руху Опору, непідконтрольні Армії Крайовій, не розроблено періодизацію антифашистської діяльності польського руху Опору.

Серед національно-політичних течій руху Опору найменше дослідженою є організована боротьба єврейського народу. Євреї боролися з нацизмом не тільки у складі радянських, українських, польських антифашистських формувань, а й створювали власні незалежні партизанські загони і підпільні організації, які можна об'єднати поняттям «єврейський рух Опору». На виникнення особливого єврейського Опору вплинула не тільки історична відокремленість єврейських громад від сусідніх етносів, а й політика нацистів, яка передбачала сувору ізоляцію євреїв від іншого населення.

Слід констатувати, що вивчення історії єврейського руху Опору в Україні залишається неповним. Як правило, дослідники предметом своїх наукових пошуків обирають участь осіб єврейської національності у будь-яких формах спротиву окупантам. На нашу ж думку, настав час виокремити історію організованого і політично незалежного єврейського руху Опору (підпілля і партизанки) в окреме дослідження. За суттєвої обмеженості джерел історики вже провели величезну роботу. Однак евристичні можливості потенційної джерельної бази ще далеко не вичерпані. Потрібно продовжити збирання усних свідчень про єврейський опір на території України. Велике поле діяльності чекає на істориків у румунських, угорських, польських архівах. Подальше наукове опрацювання цієї теми має орієнтуватися на комплексну реконструкцію наступних аспектів: форми і види єврейського опору, партизанські загони, підпільні організації та збройні повстання в гетто, індивідуальні стратегії спротиву, міжнаціональні форми солідарності у протидії окупантам.

У підрозділі 4.2. *«Цивільний спротив і його місце в історії руху Опору»* розкрито особливості вивчення ще одного малодослідженого напрямку історії боротьби проти окупантів. Окрім організованих форм руху Опору, саме спротив цивільного населення відіграв важливу роль у поразці та вигнанні загарбників з української землі. Згідно з особливостями мотивації цивільного спротиву, його організаційної та ідеологічної неоформленості, його не можна відносити ні до радянського руху Опору, ні до будь-якої іншої організованої національно-політичної течії Опору в Україні. Цивільний неорганізований спротив мирного населення окупантам слід вважати окремою формою антифашистського руху Опору в Україні, серед представників якого були люди різної політичної орієнтації або зовсім аполітичні. З цієї причини цивільний опір заслуговує на окреме дослідження, що видається принципово важливим для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому.

Як у радянські часи, так і тепер, цивільний спротив серйозно недооцінений з точки зору впливу на організовані форми руху Опору та внеску у боротьбу з окупантами. Збройна боротьба справді стала найбільш ефективною там, де для

неї були сприятливі умови. Але там, де цих умов не було (в містах, степових районах), найефективнішою формою боротьби став спротив мирного населення.

У СРСР історики розглядали цивільний спротив лише як допомогу підпільникам і партизанам з боку незброєного населення, як частину радянського руху Опору, а не як окрему форму боротьби з окупантами⁴¹. Причиною цього стала хибна теза про «всенародну» підтримку партизанів і підпільників мешканцями окупованих територій. Відповідно до цієї концепції питанню спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага, проте спеціально присвячених цій темі праць в СРСР написано не було. Через це сформувані цілісні уявлення про напрацювання істориків у питаннях цивільного спротиву можна лише на основі публікацій, у центрі уваги яких перебували ширші проблеми: заходи радянського уряду з евакуації або знищення економічного потенціалу районів під загрозою окупації; удари антифашистів по економічних об'єктах; сукупний саботаж партизанами, підпільниками і мирним населенням економічних заходів окупантів.

У сучасній вітчизняній історіографії неорганізовані форми боротьби продовжують залишатися на узбіччі дослідницької уваги. Окрім концептуальних прогалин важливою причиною недостатнього осмислення історії цивільного спротиву є складність, невпорядкованість і недостатність джерельної бази. Для відтворення цілісної й об'єктивної картини історії опору мирного населення потрібно, без перебільшення, провести титанічну роботу. Адже неправильне ставлення до народного опору наклало негативний відбиток на документальні джерела, з яких ми можемо дізнатися про цю форму боротьби. Труднощі пошуків обумовлені необхідністю узагальнення величезної кількості, на перший погляд, непомітних і малозначущих фактів, фрагментарно розкиданих по безлічі фондів, справ і окремих документів. Тільки велика сума зібраних і систематизованих відомостей у підсумку може створити підґрунтя для співставлення значення цивільного спротиву з результатами збройної боротьби партизанів і підпілля.

Структурним чинником перемоги, тим більше у такому жорстокому фізичному та ідеологічному протистоянні, як Друга світова війна, завжди були духовні сили народу. У цій праці під терміном «духовність» розуміються моральні цінності і традиції, сконцентровані, як правило, в релігійних та ідеологічних вченнях і практиках. Релігійні почуття та моральні чесноти стали вагомими складовими патріотичної діяльності, а незрідка – й антифашистської боротьби. Тож духовний спротив ворогу став окремою і дуже важливою складовою спротиву цивільного.

Духовний спротив передбачав осмислення подій війни в контексті певної релігії або системи цінностей, збереження людської гідності і здійснювався

⁴¹ Див.: Вторая мировая война. Матер. науч. конф-ции. В 3-х кн. / [А.М. Самсонов (гл. ред.)]. Кн. 3. Москва, 1966. С. 5–6.

різноманітними методами як релігійними спільнотами, так і окремими особами. Серед таких методів можна виокремити протистояння втручанням окупантів у церковне життя; протистояння намірам створити бездуховну і людиноненависницьку атмосферу в суспільстві; протистояння геноциду євреїв і циган; створення атмосфери моральної нетерпимості до окупаційного режиму; допомога активним учасникам руху Опору – підпільникам і партизанам.

Обмеженість і особливості джерельної бази історії цивільного спротиву поки що не дають змоги перейти до створення узагальнених праць з цієї проблеми, а потребують продовження ретельних джерелознавчих і фактографічних пошуків. Цивільний спротив заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища загалом. Допоки ж висвітлюється не історія руху Опору в цілому, а лише історія його організованих форм.

У підрозділі 4.3. *«Рух Опору через призму історичної антропології та історичної психології»* увага акцентується на факті, що характерною ознакою вітчизняної науки ХХІ ст. став поворот до антропоцентризму з його увагою не до суспільств і держав, а безпосередньо до самої людини, оскільки окрім писаної історії Другої світової війни функціонує ще й історія окремих учасників та свідків тогочасних подій. З огляду на це, найперспективнішим напрямом подальших досліджень з історії руху Опору можна вважати історичну антропологію (та історичну психологію як її складову).

Радянські історики доволі багато уваги приділили дослідженню побуту, господарського і культурного життя на території партизанських країв і зон. Були описані способи будівництва партизанських жител; принципи розміщення загонів на стоянках, їх укріплення та охорони; діяльність тилових і господарських підрозділів, заготівельних команд; участь партизанів у польових роботах та закладання ними продовольчих баз; робота побутових майстерень і сільськогосподарських підприємств; медичне обслуговування й організація гігієни; культурно-освітня робота і художня самодіяльність. Побачили світ і праці, присвячені «збереженню соціалістичних норм громадського і сімейного побуту» сільського населення окупованих територій, питання організації лікування поранених і хворих в умовах партизанських рейдів, медичної евакуації, санітарно-протиепідемічної діяльності.

У сучасний період історіописання помітним кроком уперед можна назвати наукову розробку спорудження криївок та бункерів вояками УПА. Розпочата в цьому напрямку робота дає відповіді на питання про авторство й особливості архітектури цих укріплень, визначає типологію різного роду схованок, їх внутрішній простір і функціональне призначення, способи освітлення, каналізації та вентиляції, психологічні особливості тривалого існування у замкнутому просторі. Проведення аналогічних досліджень необхідне і щодо представників радянського, польського, єврейського рухів Опору, що мали власні особливості у будівництві різного роду споруд.

Поява аудіовізуальних способів передачі інформації (а відповідно, і перевага образних чинників сприйняття, пам'яті, мислення, творчості, поведінки людей) підштовхнула істориків до поглибленого вивчення цих явищ. Вплив візуальних образів на формування історичної пам'яті про війну і рух Опору – актуальна і перспективна тема, яка поки-що не знайшла належного висвітлення у вітчизняній науці. Осмислення нового феномену в науковому середовищі, вироблення відповідних методик зайняли певний час, але в Україні вже розпочалася активна розробка цієї тематики. Об'єктами дослідницького інтересу вже стали фотодокументи, карти, бофони, нагороди, плакати, поштівки, ксилографії тощо. Продовження студій в аудіовізуальному напрямі, дасть змогу також проаналізувати пісенну та поетичну творчість радянських партизанів, вояків УПА та Армії Крайової, єврейського Опору.

З аудіовізуальними методами тісно пов'язані дослідження з психоісторії (історичної психології). Серед евристичних напрямів наукових студій з психології руху Опору в Україні слід виокремити: особливості суспільної свідомості та її державно-політичного регулювання; символи і міфи війни; психологія бою, героїчний порив і паніка; солдатські (партизанські) фаталізм, релігійність і забобони; чинники формування, стан і особливості масової свідомості населення в роки війни; відображення реалій воєнного часу у масовій свідомості; думки і почуття людини в екстремальних умовах війни; девіантна поведінка як механізм адаптації до соціально-економічних умов; етапи формування образів ворога і героя у масовій свідомості; психологічний вплив радянської та німецької пропаганди на здатність населення окупованих територій до спротиву.

Для розуміння природи й особливостей руху Опору, його моральної сили, прикладів громадянської мужності необхідно продовжити біографічні дослідження. У СРСР було опубліковано величезну кількість біографічних праць про учасників народної боротьби. Однак написані вони були переважно в художньо-публіцистичному, а не науковому жанрі. У незалежній Україні біографічні дослідження стосуються переважно представників українського руху Опору і при вивченні їх життєвого шляху охоплюють період не тільки Другої світової війни. З іншого боку, майже відсутні життєписи діячів радянського руху Опору. Також, окрім видатних діячів партизанського і підпільного руху, варто зосередити увагу на біографіях пересічних учасників антифашистської боротьби. Це дасть змогу поглянути на людське життя з інших ракурсів, виявити в ньому не тільки виняткове, а й буденне, середньостатистичне. Здійснення сучасних біографічних досліджень не повинно ґрунтуватися на застарілій методології, з увагою здебільшого до «видимої» діяльності персонажа. Потрібен психологічний аналіз його вчинків, створення психологічного портрету, вивчення його внутрішніх переживань і мотивів, впливу сімейних та особистих взаємин на публічну діяльність.

Недостатня розробленість психоісторії Опору зумовила його перспективність та привела до висновку про необхідність створення ґрунтовної

наукової праці про психологію Другої світової війни (включно з психологією спротиву), до якої увійшли б сюжети про мотивацію опору і колаборації; психологічні причини переходу від невтручання до опору та від колаборації до опору; про ідеологічні, побутові, національні стереотипи; про індивідуальні і колективні моделі поведінки, різні стратегії поведінки та виживання; психологію міжнаціональних, гендерних та особистісних стосунків. Загалом перед українською історіографією стоїть завдання реконструювати цілісну картину суспільної свідомості населення окупованих територій, як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбивається матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин.

Таким чином, недостатньо досліджену, перспективну проблематику історії антифашистського руху Опору в Україні можна об'єднати у три групи: польський і єврейський рухи Опору; цивільний спротив мирного населення; історична антропология та історична психологія в дослідженнях з історії руху Опору. Саме в рамках названої тематики варто очікувати подальших наукових відкриттів у вивченні антифашистського руху Опору в Україні. Однак це зовсім не означає, що доволі ґрунтовно розроблена історія української або радянської течій Опору підходить до свого завершення. Наявність величезного масиву вже відомих, а також потенційних джерел, використання нових методологічних підходів та дослідницького інструментарію обіцяє вітчизняній історіографії неосяжні горизонти для продовження плідних студій у всіх тематичних напрямках.

ВИСНОВКИ

У висновках наведено основні результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист і зводяться до наступних положень:

1. Аналіз історіографії та джерельної бази за обраною темою засвідчив, що науково-історичний процес висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні в усіх його проявах не став об'єктом спеціального і комплексного дослідження у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр., досліджувалися лише його окремі аспекти.

2. У розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виділити два основних етапи: радянський (1942–1991 рр.) і сучасний (з 1992 р.). У рамках радянського етапу простежуються чотири історіографічних періоди: 1942–1945, 1945 – перша пол. 1950-х рр., друга пол. 1950-х – перша пол. 1960-х рр., друга пол. 1960-х рр. – 1991 рр. Усі вони обумовлювалися не стільки розвитком науки, скільки залежністю від державної політики, і характеризувалися крайньою заідеологізованістю. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії проблеми можна виокремити два періоди, для яких зміни влади уже не мали визначального характеру. Якщо у пострадянський період (1992–2004 рр.) більшість публікацій відзначалася методологічним еkleктизмом, перебувала під значним впливом радянської та діаспорної історіографій, мала

локальний і описовий характер, то з 2005 р. спостерігається перехід від заперечення радянської методології та фактографічних розвідок локального характеру до утвердження нових підходів і методологій, вихід з-під впливу діаспорних дослідників історії ОУН-УПА, написання синтетичних праць, теоретичного осмислення явищ і процесів воєнної доби.

3. У рамках радянської і сучасної вітчизняної історіографії антифашистської боротьби, більшість емпіричних завдань дослідниками вирішена. Історія як радянського, так і українського руху Опору у загальних рисах відтворена. Новим явищем сучасного етапу став початок дослідження польського й єврейського опору окупантам. З'явилися окремі праці з історії цивільного спротиву мирного населення. В останні роки на перший план вийшло і поступово реалізується завдання порівняння, уточнення, систематизації та теоретичного осмислення зібраних фактів, написання синтетичних праць з цієї тематики.

4. Дискусійними і дотепер повністю не вирішеними залишаються питання ефективності руху Опору, його кількісних показників. Розв'язання цієї проблеми можливе за допомогою встановлення чітких критеріїв ефективності, критичного і ретельного аналізу специфічної джерельної бази.

5. Реалізації ще не розв'язаних дослідницьких завдань допоможе уточнення категоріально-понятійного апарату. Зокрема, це стосується таких понять, як «рух Опору в Україні», «український рух Опору», «радянський рух Опору», «єврейський рух Опору», «польський рух Опору». Автором запропоновано введення до наукового обігу понять «цивільний спротив» і «духовний спротив», а також паралельне, залежно від необхідності, використання термінів «антифашистський» та «антинацистський», «ОУН-УПА» та «ОУН і УПА».

6. Активізації і диверсифікації досліджень з історії «малої війни» сприяло застосування нових методологічних підходів. Найбільш перспективною в цьому плані є історична антропологія з її увагою до міжособистісної і міжгрупової взаємодії, аудіовізуальних досліджень, соціальних практик, менталітету, психології і моделей поведінки, усної, локальної і гендерної історії. Саме використання нових підходів і дослідницьких прийомів дає змогу опрацювати недостатньо досліджену, перспективну проблематику з історії антифашистської боротьби. Зокрема це стосується вивчення польського і єврейського рухів Опору; цивільного спротиву мирного населення; різних аспектів мікроісторії та історії повсякденності; кількісних показників ефективності руху Опору.

7. Недостатньо дослідженою залишається антифашистська боротьба ОУН і УПА у містах Західної України та у сільській місцевості східних та центральних областей; діяльність загонів УПА у Східній Україні. Значного оновлення потребують регіональні дослідження з історії радянського руху Опору. Нагальною потребою є створення фундаментальної комплексної праці, яка б охоплювала всі аспекти антифашистської боротьби в Україні, усіх її

організованих і неорганізованих учасників. Тільки комплексне дослідження всіх національно-політичних течій руху Опору, а також цивільного спротиву мирного населення, дасть змогу порівняти різні складові руху Опору між собою, оцінити їх масштаб та ефективність, з'ясувати характерні риси, виявити спільне й особливе в антифашистській боротьбі на українських землях та в інших країнах Європи. Подальше опрацювання значного сегменту проблем української історії буде ускладненим без їх включення у світовий, європейський та макрорегіональний контексти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії та розділи у колективних монографіях:

1. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми: монографія. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.
2. Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. 164 с.
3. Слободянюк М.А. Радянське антифашистське підпілля // Кентій А.В., Лозицький В.С., Слободянюк М.А. Радянський рух Опору на окупованій території України. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 55–97.
4. Слободянюк М.А. Радянське антифашистське підпілля / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 542–566.
5. Слободянюк М. А., Шахрайчук І.А. Рух Опору в Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2004. 294 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

6. Слободянюк М. А. Пасивний спротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 8. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. С. 298–306.
7. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Ставлення населення Дніпропетровщини до нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.) // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Історичні науки. Вип. 7. До 40-ліття Українського Історичного Товариства / Національний університет «Острозька академія». Українське Історичне Товариство. Відп. редактори І.Пасічник, Л.Винар, ред. А.Атаманенко. Острог, Торонто, Нью-Йорк: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. С. 472–495.
8. Слободянюк М. А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 46–63.
9. Слободянюк М. А. Нагальні проблеми вивчення руху Опору в Україні //

- Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 13. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. С. 175–184.
10. Слободянюк М. А. Рух Опору в Україні в європейському контексті // Гуманітарний журнал (Дніпро). 2011. № 1–2. С. 49–54.
 11. Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору у російській навчальній літературі // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. 1. Черкаси, 2011. С. 95–99.
 12. Слободянюк М. Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. НАН України. Ін-т історії України. К.: Ін-т історії України, 2011. Вип. 14. С. 56–64.
 13. Слободянюк М. А. Вітчизняна історіографія польського руху Опору в Україні // Гуманітарний журнал (Дніпро). 2015. № 3–4. С. 69–76.
 14. Слободянюк М. А. До питання про періодизацію антинацистського руху Опору в Україні // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. 2016. Вип. 9. С. 330–334.
 15. Слободянюк М. А. Духовний спротив нацизму в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми // Військово-історичний меридіан. 2017. № 2. С. 16–26.
 16. Слободянюк М. А. Історична психологія у наукових працях з історії руху Опору в Україні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 44–51.
 17. Слободянюк М. А. Взаємини радянських і оунівських підпільників в окупованому Києві (1941–1943 рр.) // Військово-історичний меридіан. 2017. № 4. С. 93–104.
 18. Слободянюк М. А. Партизанський рух у Південній Україні в 1943–1944 рр. // Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20. № 6(146). С. 81–86 (*Index Copernicus, DOAJ, ERIH PLUS*).
 19. Слободянюк М. А. Сучасна регіональна історіографія антифашистської боротьби ОУН-УПА // Гілея. 2017. Вип. 123. С. 56–61 (*Index Copernicus, EBSCO*).
 20. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Україні крізь призму історичної антропології // Гілея. 2017. Вип. 124. С. 79–82 (*Index Copernicus, EBSCO*).
 21. Слободянюк М. А. Деякі аспекти використання категоріально-понятійного апарату при вивченні історії руху Опору в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 48. С. 261–265 (*Index Copernicus*).
 22. Слободянюк М. А. Стан і перспективи сучасної вітчизняної історіографії антифашистської боротьби ОУН-УПА // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 190–194 (*Index Copernicus*).

Статті у виданнях іноземних держав

23. Слободянюк Н. А. Евреи в киевском подполье (1941–1943 гг.) // Былые годы. Российский исторический журнал (Сочинский гос. ун-т, Россия). – 2013. № 29(3). С. 18–24.
24. Слободянюк Н. А. Внутренняя жизнь киевского подполья (1941–1943 гг.) // История и историки. Международный научный журнал (Сочи, Россия). 2013. № 1. С. 30–39.
25. Слободянюк Н. А. Этнонациональные аспекты истории киевского подполья (1941–1943) // История народов России в исследованиях и документах. Вып. 6. М.: Ин-т российской истории Российской Академии наук, 2014. С. 264–282.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дослідження:

26. Слободянюк М. А. Роль десантних груп у розвитку радянського партизанського руху на Півдні України (1941–1944 рр.) // Гуманітарний журнал. 2004. Зима-весна. С. 27–32.
27. Слободянюк М. А. Проблема достовірності радянських джерел з історії руху Опору // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: сучасні проблеми історичної освіти і науки: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Дніпропетровськ, 12–13 травня 2005 р. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 85–92.
28. Слободянюк М. Проблема термінології у вивченні історії руху Опору в Україні // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів: Мс, 2007. Збірник 9. С. 115–124.
29. Слободянюк М. А. [Рец.]: В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології // Український історичний журнал. 2008. № 3. С. 215–223.
30. Слободянюк М. А. Громадські організації Дніпропетровщини періоду німецької окупації в політичній роботі ОУН // Гуманітарний журнал. 2009. № 3–4. С. 91–95.
31. Слободянюк М. А. Організація і розгортання підпільної боротьби з німецько-фашистськими окупантами на території України (1941–1942 рр.) // Гуманітарний журнал. 2010. № 3–4. С. 52–59.
32. Слободянюк М. А. Підпілля антифашистське / Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Т. 8: Па-Прик. К.: Наукова думка, 2011. С. 240–241.
33. Слободянюк М. А. Рух Опору в Україні в європейському контексті // Гуманітарний журнал. 2011. № 1–2. С. 49–54.
34. Слободянюк М. Український та європейський антифашизм: спільне і особливе // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-

- річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції, м. Київ, 27 квітня 2010 року / Відп. ред.: Легасова Л.В. К., 2011. С. 73–78.
35. Слободянюк М. Радянський рух Опору // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова (кер. проекту), О. Є. Лисенко (наук. ред.), І. К. Патриляк, М. Ю. Шевченко, Н. О. Шевченко. НАН України. Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». К., 2012. С. 53–63.
 36. Слободянюк М. А. Деякі питання організаційно-матеріального забезпечення київського підпілля (1941–1943 рр.) // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 року. Збірник наук. праць / Український інститут національної пам'яті; Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». К., 2013. С. 134–140.
 37. Слободянюк Н. А. Историография истории киевского подполья (1941–1943 гг.) // Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. 1953–2013: 60 лет без Сталина. Осмысление прошлого советского государства. Материалы VIII Международной научной конференции. Ч. 1. Краснодар: Экоинвест, 2013. С. 92–100.
 38. Слободянюк Н. Личностные качества подпольщиков Киева как фактор эффективности антифашистской борьбы // Война и повседневная жизнь населения России XVII–XXI вв. (к столетию начала Первой мировой войны). Материалы международной научной конференции, 14–16 марта 2014 г. СПб: ЛГУ им. А.С.Пушкина, 2014. С. 338–343.
 39. Слободянюк Н. А. Проблемы материально-технического обеспечения киевского подполья (1941–1943 гг.) // Победа – одна на всех: материалы международной научно-практической конференции. Витебск, 24 апреля 2014 г. Витебск: ВГУ им. П.М.Машерова, 2014. С. 229–231.
 40. Слободянюк М. А. Дискусійне питання термінології: «ОУН-УПА» чи «ОУН і УПА»? // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Є.Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. С. 118–126.

АНОТАЦІЯ

Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні

дисципліни. – Інститут історії України НАН України; Запорізький національний університет, Київ-Запоріжжя, 2018.

У дисертації на основі широкого кола джерел і наукової літератури вперше здійснено комплексне дослідження процесу висвітлення та концептуалізації історії антифашистського руху Опору в Україні у вітчизняному історіописанні 1942–2015 рр., а саме: рівень історіографічного опрацювання історії руху Опору; ступінь дослідженості окремих аспектів теми; характерні особливості та напрями радянського і сучасного періодів вивчення теми; формування наукових центрів та історичних шкіл, в доробку яких значне місце належить працям з історії руху Опору.

Також у праці здійснено спробу теоретично осмислити феномен руху Опору в Україні. Зокрема, запропоновано цілісне бачення історії антифашистської боротьби в Україні, визначено її періодизацію, основні форми, національно-політичні течії, регіональні та внутрішні особливості. У процесі осмислення феномену руху Опору на території України розглянуто дискусійні та досі повністю нерозв'язані аспекти теми, як то проблема приналежності до руху Опору окремих осіб та різного роду формувань, мотивація учасників, шляхи і критерії встановлення об'єктивніших кількісних показників ефективності боротьби проти окупантів.

Особливу увагу приділено методології і термінології дослідження. Проаналізовані дискусійні аспекти та перспективні напрями наукових студій з історії руху Опору.

Ключові слова: Друга світова війна, історіографія, рух Опору, партизани, підпілля, ОУН, УПА, цивільний спротив.

АННОТАЦИЯ

Слободянюк Н. А. Антифашистское движение Сопротивления в Украине периода Второй мировой войны в отечественной историографии. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт истории Украины НАН Украины; Запорожский национальный университет, Киев-Запорожье, 2018.

В диссертации на основе широкого круга источников и научной литературы впервые произведено комплексное исследование процесса освещения и концептуализации истории антифашистского движения Сопротивления в Украине в отечественной историографии 1942–2015 гг., а именно: уровень историографического анализа истории движения Сопротивления; степень исследованности отдельных аспектов темы; характерные особенности и направления советского и современного периодов изучения темы; формирование научных центров и исторических школ, в которых важное место принадлежит работам по истории движения Сопротивления.

Также в работе предпринята попытка теоретически осмыслить феномен движения Сопротивления в Украине. В частности, предложено целостное

видение истории антифашистской борьбы в Украине, определена ее периодизация, основные формы, национально-политические течения, региональные и внутренние особенности. В процессе осмысления феномена движения Сопротивления на территории Украины рассмотрены донные полностью неисследованные аспекты темы, такие как проблема принадлежности к движению Сопротивления отдельных личностей и разного рода формирований, мотивация участников, пути и критерии установления более объективных количественных показателей эффективности борьбы против оккупантов.

Особое внимание уделено методологии и терминологии исследования. Проведен анализ дискуссионных аспектов и перспективных направлений научных поисков по истории движения Сопротивления.

Ключевые слова: Вторая мировая война, историография, движение Сопротивления, партизаны, подполье, ОУН, УПА, гражданское сопротивление.

SUMMARY

Slobodyanyuk M. A. Anti-Fascist Resistance Movement in Ukraine during the Second World War in Ukrainian Historiography. – Qualification scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. – Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; Zaporizhzhia National University, Kyiv-Zaporizhzhia, 2018.

The dissertation represents a comprehensive study that was conducted for the first time, on the basis of a wide range of sources and scientific literature, of the process of coverage and conceptualization of the history of the anti-fascist resistance movement in Ukraine in the Ukrainian historiography of 1942-2015, namely: the level of historiographical elaboration of the history of the resistance movement; the degree of research of certain aspects of the topic; characteristic features and directions of the Soviet and contemporary periods of the topic studies; the formation of scientific centres and historical schools, among the accomplishments of which a significant place is occupied by the works on the resistance movement history.

The work also demonstrates an attempt to theoretically comprehend the phenomenon of the resistance movement in Ukraine. In particular, a holistic view of the history of anti-fascist struggle in Ukraine was proposed, its periodization, main forms, national-political trends, regional and internal peculiarities were determined. In the process of reflection on the resistance movement phenomenon on the territory of Ukraine, controversial and still completely unresolved aspects of the topic were discussed, such as the problem of belonging to the resistance movement of individuals and different kinds of units, motivation of its participants, ways and criteria for establishing more objective quantitative indicators of the effectiveness of the struggle against the invaders.

For the solution of the tasks, the author's conceptual framework was introduced. In particular, the definitions of such notions as «anti-fascist resistance movement»,

«resistance movement in Ukraine», «Ukrainian resistance movement», «Soviet resistance movement», «Jewish resistance movement», «Polish resistance movement» were clarified. In addition, the concepts of «civil resistance» and «spiritual resistance» were implemented into scientific circulation. Particular attention is paid to discussions about the terms «OUN-UPA» and «OUN and UPA», «antifascist resistance movement» and «anti-Nazi resistance movement», as well as the essence of the strategies of «country-wide war» and «atantism».

For the convenience of the analysis, all the literature on the subject was stratified according to the theme into the local-historical (in which the resistance movement is illustrated on the example of particular regions), problem-historical (devoted to certain aspects of anti-fascist struggle), socio-historical (which focuses on the role of various strata of society in the resistance movement and includes biographical, psycho-historical and microhistorical studies) and synthetic (dissertations, monographs and fundamental publications that reflect the history of underground partisan struggle throughout Ukraine, and embrace all or most of the issues of the history of the resistance movement).

The research reveals that the first publications devoted to the struggle against Nazi invaders appeared in the Soviet Union in 1942. The Soviet period lasted from 1942 up to 1991 and was divided into three stages, which were determined not by the internal development of science, but by the changes in power and the decisive influence of ideology on the subject and the conclusions of the studies of the resistance movement history. Within this period, only the issues related to the activities of Soviet partisans and underground members were developed, but civil resistance was considered part of the underground resistance movement. The concept of "country-wide war" developed by the Soviet historians advocated the direct and undivided leadership of the Communist Party in all forms of struggle against the invaders in the occupied territories of the USSR; paid particular attention to the study of armed, sabotage and propaganda forms of resistance; denied or ignored the anti-fascist activities of the Ukrainian, Polish and Jewish resistance movements on the territory of Ukraine. The first historiographical period resulted in accumulation of significant factual material on the history of the Soviet resistance movement, the beginning of its theoretical and historiographical comprehension.

With the accession to independence of Ukraine, the second stage of the study of the resistance movement history started, which can be divided into two periods. The specific feature of the post-Soviet period (1992-2004) was the fact that most publications were characterized by the prevalence of local and descriptive works, methodological eclecticism, and the significant influence of the Soviet and diaspora historiography. Since 2005, there has been a shift from the denial of the Soviet methodology and factual inquiries of a local nature to the adoption of new approaches and methodologies, separation from the influence of diaspora researchers of the history of the OUN-UPA, writing of synthetic works, theoretical understanding of phenomena and processes of the war age. Modern scholars have launched new topical areas: the study of the anti-fascist activity of the OUN-UPA, the Polish and Jewish resistance movements. More and more works are devoted to the issues of historical anthropology and historical psychology. Instead, the studies on the history of the

Soviet underground partisan formations receded to the background. In general, the array of publications on the resistance movement history of the modern period has already exceeded the Soviet narrative in quantity and quality.

The analysis of the national literature on the topic enabled us to conclude that most of the empirical tasks were solved by the researchers within the Soviet and modern Ukrainian historiography of anti-fascist struggle. The history of both the Soviet and Ukrainian resistance movements is reproduced in general terms. The task of comparison, specification, systematization and theoretical comprehension of the collected facts, writing of synthetic works on this topic has recently come to the fore. The issues of the effectiveness of the resistance movement and its quantitative indicators remain disputable and still completely unresolved. The solution to this problem is possible by setting clear criteria for the effectiveness, critical and thorough analysis of a specific source base. The application of new methodological approaches contributed to the activation and diversification of research on the history of the "Small War". The most promising in this regard is historical anthropology with its focus on interpersonal and intergroup interaction, audiovisual studies, social practices, mentality, psychology and patterns of behaviour, oral, local and gender history. The anti-fascist struggle of the OUN and UPA in the cities of Western Ukraine and in the rural areas of the eastern and central regions, the activities of UPA troops in Eastern Ukraine remain insufficiently researched. Major upgrade of regional studies on the history of the Soviet resistance movement is required. There is also an urgent need to create a fundamental, integrated work that would cover all aspects of the anti-fascist struggle in Ukraine, all its organized and unorganized participants. Only a comprehensive study of all national-political trends of the resistance movement, as well as the civil resistance of the civilian population, will allow to compare the various components of the resistance movement with each other, assess their scale and effectiveness, and identify their characteristic features.

The practical significance of the main provisions and the obtained results of the dissertation lies in the fact that they have a scientific theoretical and practical application in the process of writing generalizing works on the history of Ukraine, world history, in research work in the field of historiography, military history, further development of the chosen topic. The factual material and conclusions of the research can be used in the educational process for students of military and humanitarian specialties of higher education institutions of Ukraine.

Key words: Second World War, historiography, resistance movement, partisans, underground, OUN, UPA, civil resistance.